

På besök hos den tyska minoriteten i Slovakien. Rapport från en studieresa 2011.12.29 – 2012.01.10

Av Per Nilson

För att se foton från resan, se artikeln ”Fotogalleri – På besök hos den tyska minoriteten i Slovakien” på www.kulturiost.se (rubrik: Möten med människor och platser; underrubrik: Tema Slovakien)

Innehåll

Inledning	s. 1
1 Den tyska minoriteten i Slovakien	s. 2
1.1 Inledning	s. 2
1.2 Historisk bakgrund	s. 2
1.3 Dagens situation	s. 4
2 På resa	s. 5
2.1 Besök i Banská Bystrica (Neusohl) och Banská Štiavnica (Schemnitz)	s. 5
2.2 Besök i Spiš-regionen (Die Zips)	s. 6
2.2.1 Poprad (Deutschendorf)	s. 6
2.2.2 Tatranská Lomnica (Tatralomnitz)	s. 7
2.2.3 Gelnica (Göllnitz)	s. 7
2.2.4 Romer, Chmeľnica (Hopgarten) och besök på <i>Karpatenblatt</i>	s. 9
2.2.5 Strážky (Nehre) och Spišská Belá (Zipser Bela)	s. 13
2.2.6 Kežmarok (Käsmark) och Levoča (Leutschau)	s. 14
2.2.7 Spišské Podhradie (Kirchdrauf), Spišská Kapitula (Zipser Kapitel) och Spišský Hrad (Zipser Burg)	s. 15
Avslutning	s. 16
Källor	s. 17

Inledning

Kring årsskiftet 2011/2012 gav jag mig av till Slovakien. Ett år tidigare hade jag gjort en resa till Serbien för att bekanta mig med den tjeckiska minoriteten där. Den resan gav mersmak, så jag bestämde mig för en ny tur 2011/2012 och att den skulle ägnas den tyska minoriteten i Slovakien. Som översättare har jag ganska stor erfarenhet av tjeckiska och tyska. På senare år har jag också läst en del slovakisk litteratur på originalspråk. Vad passade då bättre än en upptäcktsfärd till den tysktalande minoriteten i Slovakien? Även resan till Transsylvanien, Rumänien, som jag gjorde i augusti-september 2011 tillsammans med en lokal nordtysk hjälporganisation, gav inspiration till fler upptäcktsfärder. Under den resan träffade jag siebenbürgen-sachsare – medlemmar av den tyska minoriteten i Transsylvanien – i bland annat Sighișoara (tyska: Schässburg).

Dagarna i Slovakien blev intensiva. Jag häpnade över skönheten och rikedomerna i gamla städer som Banská Štiavnica, Kežmarok och Levoča; vakade in det nya året på SNP-torget i Banská Bystrica; bevittnade den romska tragedin; upplevde alpin miljö i strålande solsken bland skid- och snowboardåkare i Tatranská Lomnica; uppsökte medlemmar av den tyska minoriteten i två byar; åt pizza och drack vin på den tyskspråkiga tidningen *Karpatenblatts* redaktion i Poprad; träffade trevliga människor på de vandrarhem där jag bodde; njöt av surkålssoppa med kryddstark korv samt billig öl.

Om detta kommer denna rapport att handla. Rapporten har två delar. I den första berättar jag om den tyska minoriteten i Slovakien och i den andra om möten med människor och platser under min resa.

1 Den tyska minoriteten i Slovakien

1.1 Inledning

Den tyska minoriteten i Slovakien (karpattyskar) är bosatt i fem regioner: Bratislava med omnejd; Hauerland; Oberzips (Övre Zips); Unterzips (Nedre Zips); Bodwatal. De karpattyskar som nu lever där är ättlingar till invandrade tyskar. Vid folkräkningen 2001 uppgav 5 405 personer att de var av tysk nationalitet. Det verkliga antalet antas dock vara dubbelt så stort.¹ Före andra världskrigets slut fanns i Slovakien 150 000 karpattyskar. Den tyska minoriteten har sin egen organisation, KDV (Karpatendeutscher Verein in der Slowakei). Den grundades 1990 och har ca 4 800 medlemmar (2007) i 34 lokalföreningar. KDV:s månadstidning, *Karpatenblatt*, ges ut i Poprad.

1.2 Historisk bakgrund

Först en genomgång av de fem regionerna var för sig. Därefter anlägger vi ett gemensamt karpattyskt perspektiv.

Region Bratislava. Fram till år 1900 hade Bratislava (tyska: Pressburg), som ligger nära både Wien och den ungerska gränsen, en tysk befolkningsmajoritet. År 1930 fanns sex orter i regionen där en majoritet av invånarna var tyskar.

Region Hauerland. Väster om Banská Bystrica finns ett antal byar vars tyska namn slutar på – *hau* (därav namnet *Hauerland*), till exempel: Krickerhau, Schmiedshau, Glaserhau, Honneshau, Drexlerhau och Kuneschhau. Den tyska andelen av befolkningen i dessa byar år 1940: 70,4 – 99,8 procent. De viktigaste orterna i Hauerland är Kremnica/Kremnitz (28,3 procent tyskar 1940) och Nitrianske Pravno/Deutsch-Proben (77,3 procent). Kremnica var under medeltiden en mycket viktig stad: här bröts guld och präglades mynt. Myntfabriken finns kvar än i dag. Kremnica räknas som en av Slovakiens vackraste städer. Med början på 1200-talet inbjöd de ungerska kungarna tyskar som var skickliga i gruvbrytning. Så uppstod ”de sju bergsstäderna i Nedre Ungern”, av vilka de viktigaste var Kremnica, Banská Štiavnica och Banská Bystrica. Det var de rika fyndigheterna i marken som låg bakom den tyska invandringen till mellersta Slovakien.

Region Zips (slovakiska: Spiš). *Zipser-sachsare* kallas ättlingarna till de tyskar som slog sig ner i det område som kom att benämnas ”Die Zips”. I norr gränsar Zips-regionen till Polen, i väst når den en bit väster om Poprad, i öst en bit öster om Spišské Podhradie och i syd en bit söder om Gelnica. På 1100-talet inbjöd den ungerske kungen Géza II (1141-1162) tyskar att slå sig ner i det område som i dag utgör Slovakien. (Ättlingarna till de tyskar som på Géza II:s inbjudan bosatte sig i Transsylvanien i nuvarande Rumänien kom att kallas siebenbürgen-sachsare.²) Det var dock inte förrän efter mongolernas härjningar 1241 som den egentliga tyska kolonisationen av Zips-regionen och Bodwatal inleddes (under kung Béla IV). Landet var svårt sargat och behövde befolkas på nytt. År 1271 beviljades zipser-sachsarna privilegier av den ungerske kungen Stefan V. Ett antal städer i Oberzips (Övre Zips) slöt sig på 1200-talet samman i ett förbund med en hög grad av självförvaltning. Den zipser-tyska lagstiftning-

¹ Pöss, Ondrej: *Dejiny a kultúra karpatských Nemcov/Geschichte und Kultur der Karpatendeutschen*, Slowakisches Nationalmuseum – Museum der Kultur der Karpatendeutschen, Bratislava, 2007

² Det finns ännu en likhet mellan zipser- och siebenbürgen-sachsarna: medan zipser-sachsarna i samarbete med andra karpattyskar ger ut månadstidningen *Karpatenblatt*, utkommer *Karpaten-Rundschau* en gång i veckan som bilaga till *Allgemeine Zeitung für Rumänien*.

en gick under benämningen ”Zipser Willkür”. Bland städerna intog Käsmark (”Ostmarknaden”; slovakiska: Kežmarok) och Leutschau (Levoča) en ledande ställning.

År 1412 lånade den ungerske kungen Sigismund ett stort pengabelopp av den polske kungen Vladislav II; tretton zipser-städer fick tjäna som pant. Därmed var det slut på förbundet av 24 zipser-städer. I dess ställe trädde två förbund: ett med elva städer och ett med tretton. År 1772 vann den österrikiska kejsarinnan Maria Theresia tillbaka de tretton städerna.

Tyskarna var framgångsrika inom handel och andra näringar. Städer med praktfull gotik- och renässansarkitektur, vackra borgarhus och kyrkor samt konstskatter vittnar än i dag om den rikedom tyskarna skapade. Städerna i Zips-regionen dominerades av tyskarna under senmedeltid och tidigare nytid. År 1650 var 71,5 procent av invånarna i Leutschau tyskar. Zips-regionens läge var gynnsamt för handel. Norrut gick handelsvägarna genom Polen ända till Östersjön och Ryssland.

Gruvdriften var viktig i Unterzips. År 1487 slöt sig sju gruvstäder samman i ett förbund, däribland Göllnitz (slovakiska: Gelnica) och Schmöllnitz (Smolnik).

Region Bodwatal. I dalen utmed floden Bodva (söder om Zips-regionen och väster om Košice) ligger städerna Untermetzenseifen och Obermetzenseifen (77,5 respektive 60,7 procent tyskar 1940) där man tillverkade hammare samt Stoss (61,1 procent) där man tillverkade knivar.

Karpattyskarna – en historisk översikt. Redan den förste ungerske kungen, Stefan (1000-1038), bjöd in tyskt yrkesfolk till det område som numera utgör Slovakien. Den tyska invandringen kulminerade på 1200- och 1300-talen och den föranleddes av mongolernas härjningar. Den ursprungliga befolkningen var starkt decimerad och det gällde att bygga upp landet. Dagens Slovakien tillhörde Ungern fram till 1918 då Tjeckoslovakien bildades. I den nya staten fanns 3,5 miljoner tyskar. I Österrike-Ungern hade slovakerna varit utsatta för ett starkt ungerskt tryck, i synnerhet efter den så kallade kompromissen (Ausgleich) 1867, då Ungerns ställning inom Österrike stärktes. Även karpattyskarnas situation blev bättre i och med bildandet av Tjeckoslovakien. Karpattyskarna i Slovakien tog emot impulser från sudettyskarna i den tjeckiska delen av staten.

År 1920 grundades Zipser Deutsche Partei (ZDP) i Kežmarok. Partiet var pro-ungerskt orienterat och dess organ var *Karpathen-Post*. I mars 1939 då Tjeckoslovakien slogs sönder förbjöds partiet. Den 15 mars 1939 marscherade tyskarna in i Prag. Dagen innan grundades den slovakiska staten – i praktiken en lydstat till Hitlertyskland. Slovakien leddes under åren 1939-1945 av den extremt konservativa katolske prästen Tiso. Slovakien var under dessa år en klerikalfascistisk stat.

Karpatendeutsche Partei (KdP) bildades före valen 1929. Det ville samla alla tyskar i Slovakien. I början av 1930-talet började partiet samarbeta alltmer med Sudetendeutsche Partei i den tjeckiska delen av staten. I november 1935 slogs de båda partierna samman. Partiets organ var *Deutsche Stimmen* (Tyska röster). Den 17 september 1938 förbjöds partiet.

Den enda tillåtna tyska organisationen i det av tyskarna kontrollerade Slovakien (1939-1945) var Deutsche Partei (DP; Tyska partiet). Ledare var Franz Karmasin, en av grundarna av Karpatendeutsche Partei.

Inte alla karpattyskar stödde DP. Några hundra av dem var verksamma i motståndsrörelsen och deltog i Slovakiska nationella upproret i augusti 1944.

Klyftan mellan karpattyskarna och den slovakiska majoritetsbefolkningen var djup. Den tog sig också våldsamma uttryck. Det hände att civila karpattyskar dödades av partisaner. I Glaserhau (slovakiska: Sklené) dödades 187 karpattyskar och lades i en massgrav, i Rosenberg (Ružomberok) 146, i Schemnitz (Banská Štiavnica) 83, i Magurka 69.

Av rädsla för de framryckande ryssarna bestämde sig tyskarna för att inleda en evakuering av den egna folkgruppen. Av de ca 150 000 karpattyskarna lämnade 130 000 Slovakien före krigsslutet. De kvarlämnade stora delar av sin egendom.

I regeringsprogrammet som antogs i april 1945 i Košice bestämdes att alla tyskar, utom de som varit antifascister samt levde i blandäktenskap, skulle fräntas sitt tjeckoslovakiska medborgarskap och att deras egendom skulle konfiskeras. Tyskarna fick inte vara medlemmar av politiska partier eller organisera sig i föreningar. Genom Beneš-dekretet vann dessa bestämmelser laga kraft.

En del av dem som evakuerats (30 000 – 40 000 personer) återvände till Slovakien efter krigsslutet. Somliga miste livet vid hemkomsten. I juni 1945 sköts 247 karpattyska män, kvinnor och barn i Přerov (Mähren). Nästan alla karpattyskar – de som återvände från evakueringen och de som aldrig evakuerats – fördes till interneringsläger.

Under 1946 genomfördes transporter av karpattyskar till Tyskland. Det rörde sig om runt 32 400 personer. Kvar i Slovakien var mot slutet av 1940-talet cirka 20 000 karpattyskar. År 1953 tillerkändes alla personer av tysk nationalitet medborgarskap i Tjeckoslovakien.

1.3 Dagens situation

Vid folkräkningen år 1950 uppgav endast drygt 5 000 personer att de var av tysk nationalitet. År 1980 var det knappt 3 000. Den målmedvetna assimileringpolitiken och det nästan helt upplösta tyska skolväsendet hade lett till att den karpattyska identiteten i slutet av 1980-talet var hotad.

Sammetsrevolutionen i slutet av 1989 väckte nytt hopp och innebar nya möjligheter. År 1990 bildades Karpatendeutscher Verein (KDV), som är en politiskt och religiöst obunden organisation. Dess viktigaste mål är en förnyelse och ett bevästande av den tyska minoritetens identitet. Förutom medlemmar av den tyska minoriteten välkomnar man också alla som sympatiserar med den tyska minoriteten och dess kultur. Sedan juli 1992 utges månadstidningen *Karpatenblatt*.

I KDV:s lokalföreningar finner man många sång- och dansgrupper. Årets viktigaste tilldragelse är kulturfesten i Käsmark (Kežmarok), då karpattyskar från de fem regionerna kommer samman. I de olika regionerna ordnas också träffar, till exempel Hauerlandfest.

I varje region finns mötesplatser, "Haus der Begegnung": i Bratislava (Pressburg), Nitrianske Pravno (Deutsch-Proben), Kežmarok (Käsmark), Mnišek nad Hnilcom (Einsiedel) och i Metz (Metzenseifen).

I Bratislava finns ett museum för karpattysk kultur. Det utgör ett specialmuseum inom det slovakiska nationalmuseet.

I Stuttgart, Tyskland, finns organisationen *Karpatendeutsche Landsmannschaft Slowakei* och i Karlsruhe *Stiftung Karpatendeutsches Kulturerbe* samt *Karpatendeutsches Kulturwerk*. I Karlsruhe finns också ett karpattyskt museum. Organisationerna vänder sig till de karpattyskar som fördrevs från Slovakien. Även i Österrike finns ett *Karpatendeutsche Landsmannschaft*. En av de uppgifter som Landsmannschaft i Stuttgart tagit på sig är att vara förmedlare

mellan den tyska regeringen och karpattyskarna i Slovakien när det gäller att inrätta mötesplatser, bygga upp bibliotek och sociala hjälpstationer samt restaurera kyrkor och monument. Karpatendeutsche Landsmannschaft Slowakei ger ut tidningen *Karpatenpost* samt *Karpatendeutsches Jahrbuch* (Karpattysk årsbok).

2 På resa

2.1 Besök i Banská Bystrica (Neusohl) och Banská Štiavnica (Schemnitz)

Banská Bystrica (tyska: Neusohl) i mellersta Slovakien är resans första mål. Dit kommer jag på kvällen den 30 december. Då har jag varit på resande fot i ett dygn: först buss Malmö-Prag och sedan tåg Prag-Banská Bystrica med byte i Žilina. I Prag har jag några timmars väntan, så jag tar mig till Václavspplatsen. Nedanför statyn av den helige Václav trängs en stor mängd ljus, foton och avskedshälsningar till "herr presidenten", Václav Havel, som gått bort tolv dagar tidigare. Folk stannar till, läser och begrundar. En del av ljusen är tända. På en handskrivna hälsning, prydd med två hjärtan, står: "Tack, vår president, för friheten. Vi kommer aldrig att glömma!!! Måtte alltid SANNINGEN och KÄRLEKEN SEGRA!" På centralstationens fasad hänger ett jättefoto av Havel med födelse- och dödsdatum som enda text.

YMCA hostel i Banská Bystrica blir mitt hem de närmaste två nätterna. Det är inrymt i ett gammalt hus med smala trappor. Vägen upp till mitt rum är en aning labyrintisk. När jag klarat av en trappa befinner jag mig i ett litet vitkalkat rum med välvt tak och schackrutigt golv. Efter ytterligare en trappa kommer jag till ett teve-rum. Efter en tredje står jag i den korridor där mitt rum finns. Toalett och dusch delar jag med rummet intill. Pris för en natt: 14 euro.

Dagen därpå är det nyårsafton. Solen skiner och luften är mild. Jag ger mig av till busstationen i Banská Bystrica för att åka till Banská Štiavnica (ordet *banská* betyder "gruv-"). Efter kanske en halvtimme är vi framme; bussen stannar i den nedre, nya delen av staden. Än kan jag inte se att jag befinner mig i en av Slovakiens vackraste städer – full av vackra kyrkor och byggnader pittoreskt belägna på en bergssluttning, Glanzenberg. Det var framför allt brytningen av silver och guld som lade grunden till den lilla stadens rikedom och prakt. Jag påbörjar vandringen uppför Glanzenberg. Himlen är blå, hustak och träd lyses upp av ett tunt lager snö. Gradvis skiftar staden karaktär: från en modern, lite sliten stad med spår av realism till en skattkammare. År 1993 upptogs staden på UNESCO:s världsarvslista.

En av de första sevärdheterna är det pampiga, delvis sgraffito-smyckade Kammerhof som från 1400-talets mitt var säte för den kungliga gruvkammaren (motsvarande kanske vårt Bergskollegium). Från mitten av 1500-talet var byggnaden säte för de främsta kammargrevarna som ansvarade för gruvorna, hyttorna, myntfabrikerna, skogarna och yrkesskolorna i hela det centralslovakiska gruvområdet. Numera finns här ett museum. Bakom taket på Kammerhof ser jag toppen av Nya slottet (Nový zámok).

Här och där bland de historiska byggnaderna ligger hotell som ser rätt dyra ut. Jag kommer fram till den sengotiska Heliga Katarinas kyrka (Kostol sv. Kataríny; 1488-1491). Den är också känd som "den slovakiska kyrkan" eftersom det här predikades på slovakiska för gruvarbetarna. Strax intill ligger rådhuset. Urtavlan på dess torn är intressant: den stora visaren anger nämligen timman och den lilla minuterna.

På andra sidan gatan lyser den evangeliska kyrkan vackert gul. Den byggdes i slutet av 1700-talet och saknar torn enligt bestämmelserna i det toleransedikt som den österrikiske kejsaren Josef II utfärdade.

Strax norr om Heliga Katarinas kyrka finner vi Heliga Treenighetens torg (Nám. sv. Trojice). Mitt på torget reser sig ett pestmonument från 1700-talet föreställande den heliga treenigheten. Blicken dras ofrånkomligen till Hallenbachs hus – ett långt och bastant trevåningshus vars gula färg gör sig fint mot den klarblå himlen. Huset rymmer numera en mineralutställning.

Från Rådhusorget (Radničná námestie) fortsätter jag västerut och får alldeles strax syn på Gamla slottet (Starý zámok) på höger hand. Det räknas som den bäst bevarade stadsborgen i Slovakien. Slottet växte fram ur en romansk kyrka som tyska bosättare byggde i slutet av 1100- och början av 1200-talet.

Jag viker in på Andrej Sládkovič-gatan och stannar till vid tehuset Klopačka. Härifrån kan jag se Kalvarieberget (Kalvária). Vandringen uppför berget, Scharfenberg, ska minna om Jesu liv. På slutningen ligger ett antal kapell och överst tronar en kyrka. Kalvária stod färdigt 1751.

Via Zvolen (tyska: Altsohl) återvänder jag till Banská Bystrica (Neusohl). Inte långt från järnvägsstationen i Zvolen ligger stadens imponerande, kvadratiske borg. I väntan på tåget vilar jag ögonen på den.

”Når kan du fira med oss här på vandrarhemmet om du vill”, hälsar mig föreståndaren när jag kommer tillbaka till YMCA. Vi är en liten grupp som före tolvslaget travar ner till SNP-torget³ där många bystrica-bor samlats bland julmarknadsstånden. De första timmarna på det nya året tillbringar jag med vandrarhemsfolk i en lite ruffig men trivsam öllokal med mycket ungdomar.

På nyårsdagens eftermiddag går jag till järnvägsstationen för att bege mig till Poprad och Tatrabergen. Jag vandrar på det långsmala SNP-torget och ser det vackra Thurzo-huset för sista gången. Vid sekelskiftet 1400-1500 kom huset i familjen Thurzos ägo. Tillsammans med den augsburgska bankirfamiljen Fugger drev zipser-familjen Thurzo ett bolag som försåg hela Europa med koppar från Banská Bystrica. Numera rymmer huset ett museum. Även i Banská Bystrica minns man Havel. Vid ett av SNP-torget monument finns två foton av honom. Det ena är försett med texten ”Heder åt ert minne, herr president”.

Jag tar mig en titt på det säregna monumentet över Nationella slovakiska upproret (SNP), som sattes igång av partisaner i augusti 1944. Banská Bystrica räknas som upprorets huvudstad. Upproret inleddes dock för tidigt, vid en tidpunkt när ryssarna ännu inte avancerat tillräckligt långt västerut. Upproret slogs ner av tyskarna och hämnden blev blodig.

Inne på järnvägsstationen finns en vrå kallad ”The golden rose” – bestående av en lucka där man kan köpa öl och annan alkohol samt några bord strax intill. Jag sällar mig till de törstigast skara.

2.2 Besök i Spiš-regionen (Die Zips)

2.2.1 Poprad (Deutschendorf)

Det är mörkt när jag kommer fram. På min väg från järnvägsstationen dras blicken till en ganska högt belägen röd neontext. Snart kan jag uttyda den: Ett hjärta, EROS, ett hjärta. Det tvivelaktiga reklambudskapet visar sig sitta på fasaden till det höga hus där bland annat hotell Gerlach är inrymt. Aha! detta har jag ju redan läst om! I boken *Die versprengten Deutschen* (’Tyskar i förskingringen’), som bland annat handlar om zipser-sachsarna i Slovakien, berättar Karl-Markus Gauss att han under sitt besök i Poprad bodde på hotell Gerlach. På åttonde vå-

³ SNP: *Slovenské národné povstanie* (Slovakiska nationella upproret).

ningen, där hotellet hade sin frukostmatsal, huserade också ett annat företag, "Eros-Club". Vid halvtiotiden på morgonen, när Gauss var färdig med frukosten, hände det att gymnasieelever stormade in för att ta sig en titt på de bara några år äldre prostituerade kvinnorna som satt där. Genom Gauss' bok vet jag att *Karpatenblatt* har sin redaktion på femte våningen i detta hus. En viss olustkänsla infinner sig: om jag går in i huset, kan ju folk tro både det ena och det andra. Men vare därmed hursomhelst – *wie dem auch sei!* – *Karpatenblatt* måste jag besöka!

I början av veckan frågar jag på hotell Gerlach efter *Karpatenblatt*. Nej, de har flyttat! Det visar sig att *Karpatenblatt*-adressen som jag har i mina papper, Huszova 12, inte är hotellets adress, vilket jag utgått från.

I Poprad bor jag åtta nätter på ett trivsamt vandrarhem, Aqualand, inte långt från den stora badanläggningen Aquacity. Jag har en bädd i en sovsal för sju personer (15 euro per natt). Bortsett från en söt och tung doft som jag tror kommer från – parfymerade? – stearinljus har jag inget att anmärka på.

Några av gästerna är ryssar, bland dem ett ungt par på bilsemester. De berättar att de fick vänta länge vid gränsen mellan Vitryssland och Polen. Maxim är en annan ryss. Han arbetar med att sälja in New York som turistmål bland ryssar. En kväll när jag är på väg tillbaka till vandrarhemmet möts jag av ett lämmeltåg. Jag förmodar att det har varit hockeymatch i vinterstadion lite längre bort. Den kvällen är det många ryssar på vandrarhemmet. De har varit och sett sitt lag, Spartak Moskva, spela mot Poprad. Jag pratar med två av killarna, eller snarare försöker, för deras engelska är mycket dålig. De gör ideligen tappra försök att berätta något men kommer ingen vart. Nästa dag ska de vidare till Riga för att åter heja på sitt lag. En kväll träffar jag på en ny gäst i pentryt utanför sovsalen: en ung indier som studerar i Madrid och nu är ute på en Europatur.

År 1940 hade Poprad 4 835 invånare och 15,4 procent av dem var tyskar. I dag uppgår invånarantalet till drygt 50 000.

2.2.2 *Tatranská Lomnica (Tatralomnitz)*

Det är min första morgon i Poprad. Jag har just kommit ut från kaféet där jag ätit frukost. Det som tidigare dolts bakom moln och dimma framträder nu i all sin mäktighet i horisonten: Tatrabergen. Jag skyndar mot järnvägsstationen för att ta mig till skidorten Tatranská Lomnica. Därifrån tänker jag ta linbanan upp till Lomnický Štít (2 634 m. ö. h.). På den lilla stationen Studený potok ("Kalla bäcken") byter jag tåg till Tatranská Lomnica.

Jag hittar till skidliftarna och linbanan. Tyvärr säljer de inte fler biljetter till Lomnický Štít den här dagen, men till Skalnaté Pleso (kanske halvvägs upp till Lomnický Štít) finns det fortfarande biljetter. Jag får sällskap i linbanan av en ung slovakisk kille som har skidor och stavar med sig. Vi pratar lite om var man kan åka skidor i Slovakien. Donovaly utanför Banská Bystrica är en bra skidort, menar killen. Uppe på Skalnaté Pleso finns en restaurang samt linbana till Lomnický Štít. Jag sitter utomhus och dricker kaffe, omgiven av skidåkare. Jag hör en pappa prata ryska med sin son. Det är mildt och solen strålar från en klarblå himmel. Längtanfullt blickar jag upp mot Lomnický Štít, en svart fläck högt, högt upp på en bergstopp. Utsikten ner mot Tatranská Lomnica är hänförande.

2.2.3 *Gelnica (Göllnitz)*

Tack vare Gauss' bok känner jag till staden Gelnica i Unterzips. Den var tidigare en viktig gruvstad och här lever fortfarande några zipser-sachsare. År 1940 hade staden knappt 4000 invånare och 43,3 procent av dem var tyskar. Invånarantalet 2001 var 6 404, varav 52 tyskar.

Jag tar tåget från Poprad. I Margecany (tyska: Margareten) får jag göra en längre paus i väntan på tåget till Gelnica. Jag gör en liten promenad och kommer snart till ett stort hus som rymmer en ölstuga. Jag går in och beställer kaffe. Då ska du gå till den andra ändan av huset, får jag veta. Jag går dit och där finns ett kafé. Jag dricker kaffe och läser i min konstguide över Slovakien. Stunderna då jag kan försjunka i en bok är inte många – de skulle kunna vara hur många som helst men jag unnar mig dem inte.

På järnvägsstationen i Gelnica undersöker jag tågförbindelserna tillbaka till Poprad. En vänlig kvinna i biljettluckan skriver upp olika tider och är mån om att jag ska förstå alltihop. Så beger jag mig ut i staden. Jag befinner mig i ett bostadsområde med hyreshus. Undrar om jag ska lyckas träffa några zipser-sachsare? Det beror förstås på mig och hur framåt jag är. En man korsar min väg och börjar prata med mig. Jag förstår inte slovakiska så bra men något slags samtal blir det alltid. Vi går förbi den evangeliska kyrkan och mannen försvinner in på en tomt. Jag står kvar vid staketet. På andra sidan står en annan man. Han börjar fråga ut mig. Har jag ingen fru? Har jag barn? Jag drar till med att jag varit gift en gång, men det är länge sedan och tillhör historien, några barn har jag inte. Den förste mannen kommer tillbaka och jag slår följe med honom. Han liknar lite grand arbetaren i den tjeckiska filmen "Vesničko má středisková" av Jiří Menzel. I inledningsscenen är arbetaren på väg till arbetet tillsammans med en kamrat. Byn som de går genom är inte alldeles olik Gelnica. Vi går förbi den katolska kyrkan och kommer fram till det tornpydda gruvmuseet. Min följeslagare ska denna dag göra en längre vandring och vi säger hej då till varandra. Dessförinnan har jag frågat honom om han känner några zipser-sachsare men fått till svar att de är få. Bredvid museet ligger "Pizzeria Göllnitz". Ätminstone något som minner om den tyska tiden. Jag vandrar upp till kyrkogården. Efter ett tag hittar jag några tyska gravar. Solen och molnen kämpar om herraväldet; ibland ser det ut som om solen ska avgå med segern, och nog blir det lite ljusare. Gelnica ligger i en dal och kyrkogården klättrar uppför en av bergssluttningarna.

Jag står utanför stadshuset och vet att jag måste gå in och fråga efter någon zipser-tysk, om jag inte ska åka härifrån med oförrättat ärende. Men modet sviker mig. I stället går jag till stadsbiblioteket strax intill. Genast stöter jag på två kvinnor som börjar prata med mig. Jag förklarar mitt ärende i staden, och då säger en av dem: "Kom med mig till stadshuset, där kan de hjälpa dig." Vi går in på turistkontoret där en ung kvinna arbetar. När hon fått höra vad jag vill, lyfter hon luren och slår ett nummer. Hon berättar för någon om min önskan att komma i kontakt med en zipser-sachsare, och när hon lagt på förklarar hon att det snart kommer en man.

Gerhardt Weag är ordförande i KDV:s lokalförening i Gelnica. Vi promenerar i den långsträckta byn. Gerhardt kommer in på ämnet romer i Slovakien. Han menar att läget blir allt värre. Jag försöker få reda på hur länge hans förfäder har levt i Slovakien, men jag förstår inte svaret så bra. Kanske uttrycker jag mig oklart; hans tyska är inte heller alldeles lätt att förstå. Jag får veta att det i Hopgarten (Chmel'nica) fortfarande finns en tysk skola. Jag frågar om det är svårt att ta sig dit. Nej, byn ska kunna nås med tåg och buss. Jag bestämmer mig för att åka dit nästa dag.

Har jag lust att se den evangeliska kyrkan? Javisst! Gerhardt har hört sin far berätta om tider då kyrkan kunde vara proppfull. Vi går in i den gulmålade kyrkan som saknar torn. Det är fråga om en "toleranskyrka", byggd i enlighet med det toleransedikt som kejsar Josef II utfärdade 1781. Det gav religionsfrihet åt lutheraner, reformerta och grekisk-ortodoxa.

Inne i kyrkan visar Gerhardt ett mindre kyrkorum som tillkommit genom att man rest en vägg. Gudstjänstbesökarna är för det mesta inte fler än att de ryms i detta mindre rum.

Vi bjuds in i den ståtliga prästgården, två våningar hög, i vars fönster det lyser varmt och inbjudande. Prästen är en kvinna och hon bjuder på kaffe i ett stort rum med en vacker kakelugn. Ett av barnen tittar på Krtek ("Den lille mullvaden") på teve. Prästen är slovakiska men talar tjeckiska med mig. Vi pratar om litteratur och jag berättar att det i Sverige finns något som heter "Kultursällskapet Milan Rúfus vänner" och att Tomas Tranströmer är medlem i det. Hon i sin tur berättar att Rúfus, den framstående slovakiske poeten, var en djupt troende människa.

Gerhardt följer mig en bit till järnvägsstationen. Det blev en mycket lyckad dag.

2.2.4 Romer, Chmel'nica (Hopgarten) och besök på Karpatenblatt

Jag sätter mig på tåget i Poprad och åker norrut, till Stará Ľubovňa, som ligger bara några mil från den polska gränsen. Därifrån ska jag ta bussen till Chmel'nica. Några rader längre bort, på andra sidan mittgången, sitter fyra romer i olika åldrar. En pojke har trasiga kläder. Någonstans kliver en ung slovak på tåget och sätter sig mittemot mig. Han är propert klädd och kunde komma från vilket land i Europa som helst. Snart får han sällskap av en tjej. De pratar tyst och stillsamt med varandra. Hos romerna några meter bort går det livligare till. En av dem bär på en lång stav eller stång. Tåget stannar och jag ser att pojken i trasiga kläder rest sig upp tillsammans med sina kamrater och stoppat en cigarett i munnen. Jag tittar ut genom fönstret och ser att stationen vi stannat vid heter Huncovce (tyska: Hunsdorf). Att det bor romer här ser jag direkt: husen är mycket förfallna och provisoriska. När jag går av tåget i Stará Ľubovňa ser jag två romska barn som är välvårdade och klädda som andra slovakiska barn. De är i sällskap med en vuxen som inte är rom. Vid ett annat tillfälle, på samma sträcka, ser jag från tågfönstret en romsk man på perrongen med en gitarr. Tåget rullar vidare och jag ser fler romer. Några går på en väg. Aldrig ser jag någon rom tala med en icke-rom, de verkar leva i skilda världar, inte se varandra. (Jo, förresten, en gång ser jag romer och en icke-rom i samtal. Det är i baren på järnvägsstationen i Poprad – en sådan utskänkningslokal där de riktigt törstiga tar sig en snaps eller öl redan på morgonen. Jag står vid disken och dricker kaffe eller mineralvatten när jag upptäcker två unga, rätt ovårdade romska killar till höger om mig. De lyssnar på kvinnan bakom disken som ser ut att tala allvar med dem. Hon spanner blicken i dem och talar tyst och med eftertryck. Då och då tystnar hon och ser sig omkring som om hon vill försäkra sig om att omgivningen inte hört något. Är det bara fråga om uppläxning eller känner hon också omsorg om pojkarna? Undrar vad hon sade!) Känslan att romer och icke-romer lever i skilda världar växer sig starkare ju mer jag ser. En kväll när jag ska åka tåg från Kežmarok till Poprad upptäcker jag att det endast är romer som uppehåller sig i väntsalen på järnvägsstationen, bland dem två kvinnor som ser mycket slitna ut. En av dem börjar prata med mig men jag går instinktivt mot utgången. Hon har en bylsig kappa och hennes ålder är mycket svår att uppskatta. Hennes utseende får mig att rygga tillbaka lite. Jag återvänder till stationen strax innan tåget ska gå. De båda romska kvinnorna är med på tåget. De sitter kanske tio meter från mig. Till höger om mig, på andra sidan mittgången, sitter några unga slovakiska tjejer och samtalar.

Den som passerar Huncovce med tåg kan förledas att tro att hela byn är en romsk bosättning, för det är bara den man ser från tågfönstret. Orten hade länge en betydande judisk befolkning. År 1942 inleddes deportationen av dem till koncentrationsläger. En annan tragedi, om än i mycket mindre omfattning, inträffade bara ett par timmar in på det nya året 2012 då fyra små hus i den romska bosättningen brann ner till grunden. En mamma och hennes två barn, fem och sju år gamla, omkom. I husen hade uppemot 49 personer bott! Den omkomna kvinnans pojkvän sitter i fängelse i Ružomberok. Om detta läser jag på sajten *topky.sk*. efter det att jag kommit hem. Kommunen stod för begravningskostnaderna. De hemlösa vill att kommunen bistår dem med helt nya containerhus, men borgmästaren hänvisar till kommunens ansträngda

budget och menar att de drabbade ska vara med och bidra till sitt framtida boende: "Containerhusen är bara en tillfällig hjälp. Bostadsproblemet måste de lösa själva", säger han.

Strax före Chmel'nica, på vänster sida av vägen, står ett litet kapell som är helgat åt Johannes Nepomuk (prästen som vägrade att avslöja för kungen vad dennes hustru anförtrott honom i bikten och därför störtades ner i floden Vltava). Efter ytterligare en bit finns en handgjord skylt som på slovakiska och tyska välkomnar besökaren till byn. Det är fuktigt och lite dimmigt men inte särskilt kallt. Mina skor håller dock inte tätt längre. Det är tyst och knappt en enda själ syns till. Jag går längs en lång gata med hus på ömse sidor. I slutet av gatan ser jag en större byggnad och bakom den ett kyrktorn. Kanske finns där en restaurang? Den stora byggnaden visar sig vara en skola. Förskola och grundskola står det på skyltar på både slovakiska och tyska. Skolan är dock stängd, förmodligen på grund av jullov. Den här gången träffar jag måhända ingen, tänker jag missmodigt. Nedanför kyrkan står ett helgon under ett tak av tegel. Han håller ut vatten ur en bytta. Det är den helige Florian, brandmännens skyddshelgon, får jag veta senare. En bit därifrån ett glasskåp med texten: "Der KDV informiert: monatliches Treffen im KDV jeden letzten Freitag im Monat ab 15 Uhr" (månadsträff med Karpattyska föreningen sista fredagen i varje månad från klockan 15).

Jag går tillbaka samma väg som jag kommit. När gatan tar slut viker jag av till höger. Här ligger kommunalhuset. En skylt förkunnar att staden befriades av den sovjetiska armén den 24 januari 1945. Jag svänger runt hörnet och får till min glädje se en Staropramen-skylt. Detta är Kulturklubben och den ska, om öppettiderna gäller, strax öppna. Under tiden går jag in i kommunalhuset. I hallen på andra våningen finns en vägg full med texter om byns historia. Det berättas om invånare från Hopgarten som sökte ett bättre liv i en annan del av Ungern – i landskapet Máramaros (rumänska: Maramureş) som numera ligger i norra Rumänien. Hopgarten-borna slog sig ner i Oberwischau (ungerska: Felsővisó; rumänska: Vişeu de Sus) år 1814. Jag hajar till när jag läser detta eftersom jag har varit i Vişeu de Sus en gång. Andra Hopgarten-bor slog sig ner i Rachiv i nuvarande västra Ukraina (där jag också har varit...). I Vişeu de Sus och Rachiv arbetade man som skogshuggare. Även till Banatet i dåvarande södra Ungern (nuvarande sydvästra Rumänien) flyttade man (kring 1830).

I maj 1997 besökte ett antal Hopgarten-bor Vişeu de Sus i Rumänien för att träffa ättlingarna till dem som en gång bytte ut Hopgarten mot denna stad. Vid detta tillfälle uppträdde Marmon, Hopgartens folklöregrupp.

År 1881 inleddes utvandringen till Amerika, dit hälften av byns befolkning begav sig. Flertalet av dem bosatte sig i Buffalo.

Jag går ner till Kulturklubben och ser att en man håller på att låsa upp dörren. Jag kommer in i en ombonad lokal med bardisk. Mannen tänder i lokalen och stökar bakom disken. Vi börjar prata – han på slovakiska och jag på tjeckiska. Snart övergår vi dock till tyska. Intill utskänkningslokalen finns ett stort rum med bland annat biljardbord. Mannen, som heter Viliam Klimko, föreslår att jag ska ta mig en titt på utställningen på andra våningen. Först tror jag att han menar presentationen av Chmel'nica som jag nyss sett, men när jag kommit uppför trappan möts jag av andra foton och andra texter. Alla berättar de om det gamla Hopgarten. Här finns dikter om fördrivningen av den tyska befolkningen efter andra världskrigets slut (sommaren 1946 skickades 102 av byns 720 invånare till Tyskland).

När jag kommer ner igen får jag syn på tre personer vid ett bord. Att de väntar på mig vet jag ännu inte. Viliam har berättat för dem att en svensk befinner sig på andra våningen och att han vill träffa zipser-sachsare. Jag slår mig ner på den fjärde stolen, och så är samtalet i full gång. Jag bjuds på snaps. Kvinnan, som heter Mária, berättar att före Sammetsrevolutionen 1989

var det inte möjligt för tyskar att organisera sig i egna föreningar. På bussen kunde en karpattysk få höra sådana tillmälen som ”german” (om detta var på åttiotalet eller tidigare vet jag dock inte).

Mária och en av de båda männen föreslår att vi ska gå upp på andra våningen där den lokala karpattyska föreningen (KDV) har sina lokaler. Mannen heter Peter Recktenwald och är gift med Mária. Han är dock ingen zipser-sachsare utan kommer från Saarland i västligaste Tyskland. Hur hamnade han här? Jo, år 1996 var ett teveteam från Köln på besök i byn. Skolans rektor, Mária, uttalade sig framför kameran om det dåliga tillståndet i byns skola och att hon saknade läroböcker i tyska. Programmet visades i tysk teve varpå en av tittarna bestämde sig för att dra igång en hjälpaktion. En av dem som engagerade sig var Peter Recktenwald, och under ett besök i Hopgarten lärde han känna Mária. År 1997 gifte de sig. I dag är Peter ordförande i den lokala karpattyska föreningen. Peter talar en tyska som inte är alldeles lätt att förstå, slovakiska har han inte lärt sig.

I ett rum är väggarna fulla av tavlor och kartor. Här finns ett diplom som förkunnar att Peter Recktenwald tilldelas ”hedersnålen” av ”Landsmannschaft der Sathmarer Schwaben” i Ravensburg, Tyskland, som ett erkännande för hans arbete för kontakter mellan folken och hans samarbete med invånarna i Oberwischau (Vişeu de Sus).⁴

Ett annat diplom förkunnar att Peter Recktenwald utsetts till hedersmedborgare i den lilla polska orten Kolonowskie, som är en vänort till Hopgarten. En tavla visar en text skriven av den före detta slovakiske presidenten Rudolf Schuster, som själv var karpattysk.

Vi slår oss ner i ett modernt kontor som är smyckat med tre flaggor: EU:s, Tysklands och Slovakien.

Mária har varit skolans rektor sedan 1970-talet. Hon betonar att hon aldrig varit medlem av kommunistpartiet. Övertalningsförsök gjordes men hon såg till att hon slapp. Skolan som Mária leder består av förskola samt grundskolans fyra första klasser. I den lilla boken *Chmeľnica/Hopgarten*, som byn gav ut 2007, läser jag att skolan sedan 1996 är en ”minoritetsskola” med status som ”grundskola med tyska som undervisningsspråk”. Fyra ämnen berörs: ”arbetskunskap”, idrott, bild och musik. Sammanlagt rör det sig om tio timmar i veckan. Mária berättar att varje klass har sex timmar tyska i veckan samt att undervisningen i matematik och naturkunskap sker på både slovakiska och tyska. Andra ”grundskolor med tyska som undervisningsspråk” finns i Bratislava, Nitrianské Pravno, Kežmarok, Medzev och Gelnica.

Efter 1867 drev ungrarna en magyariseringspolitik i sin rikshalva (i vilken dagens Slovakien ingick). På undervisningens område innebar det att ungerska skulle vara undervisningsspråk i tre ämnen (efter 1893). Efter 1907 gällde detta för samtliga ämnen förutom tre timmar tyska och fyra timmar religion. Man undrar i sitt stilla sinne hur detta genomfördes i Hopgarten där barnen talade en tysk dialekt. Magyariseringen kom också till uttryck i benämningen av byn 1907-1913: Komlóskert (ungersk översättning av Hopgarten). När Tjeckoslovakien bildades 1918 återgick man till att undervisa på tyska. Tre timmar i veckan fick barnen läsa slovakiska. Efter andra världskrigets slut infördes slovakiska som undervisningsspråk.

⁴ ”Landsmannschaft” kan översättas som ”landsmannaförening”. ”Landsmannschaften” finns i Tyskland och Österrike och organiserar tyskar som flytt eller fördrivits från Östeuropa efter andra världskriget. *Sathmarer Schwaben* är benämningen på tyskar bosatta i norra Rumänien; efter det tyska namnet på staden Satu Mare, *Sathmar*.

I juli 1945 bestämdes att gudstjänsterna skulle hållas på slovakiska och inte på tyska. Från och med november 1990 firar man en gång i månaden mässa med sånger och predikan på tyska. Läktaren i den katolska bykyrkan är försedd med följande text: ”Gegrüßet seist du, Maria, voll der Gnade” (Hälsad vare du, Maria, full av nåd).

Demokratins återkomst till Tjeckoslovakien 1989 medförde att den zipser-tyska identiteten fick ny luft under vingarna. I Hopgarten bildades folkloregruppen Marmon, ungdomskören ”Jugend” samt barnkören ”LUSK” (”Lustige Kinder”; Glada barn). Mária leder LUSK och berättar med glädje om julkonserten i staden Svít där man uppträdde före jul.

Den lokala karpattyska föreningen har 268 medlemmar (år 2006 hade byn 921 invånare). År 1940 utgjorde tyskarna 92,1 procent av byns befolkning. I boken *Chmel'nica/Hopgarten* (2007) uppges att en majoritet av byns invånare betraktar sig som slovakier; vid den senaste folkräkningen uppgav ungefär tio procent att de var tyskar. Mária berättar dock att omkring 80 procent av byns invånare talar en tysk dialekt.

”Vi är först ut, före Käsmark!” utropar Peter stolt. I en rad orter ordnas tyska kulturdagar då karpattyskar kommer samman, och Hopgarten är först ut med sin varje år. Kulturdagarna i Hopgarten arrangeras sedan 1993 under mottot ”Tysk kultur, våra fäders arv”. ”Då är här massor av folk!” utropar Peter och Mária, ”då måste du komma hit!”

Vi pratar en stund om romerna i Slovakien. Mária menar att situationen bara blir värre. ”Romerna har en helt annan mentalitet”, säger hon utan att låta föraktfull. Hon nämner Lomnička som ligger inte så långt från Chmel'nica – där ska det vara riktigt illa (tyska: Kleinlornitz; 86,7 procent tyskar 1940). Så berättar hon om en ung romsk kvinna som hon arbetat tillsammans med på skolan: ”Hon var mycket bra!” Mária ger kommunisterna en del av skulden för dagens situation; de styrande ställde inga krav på romerna utan gav dem bara understöd.

Mária lämnar Peter och mig ensamma en stund. När hon kommer tillbaka har hon gott bröd, skinka, tomater och kaffe med sig. Vi blir sittande lite för länge och får skynda oss ut till bilen för en snabb färd till stationen i Stará Ľubovňa. Med nöd och näppe hinner jag med sista tåget till Poprad. Vi har stämt möte nästa dag klockan två på Karpatenblatts redaktion i Poprad. Mária och Peter ska träffa några vänner där och jag är välkommen.

På Karpatenblatts redaktion träffar jag, förutom Mária och Peter, tre kvinnor: Františka, Libuša och Deta. Vi dricker lite vin och ett pizzabud levererar pizzor. Samtalen förs på slovakiska och tyska – kvinnorna byter språk rätt ofta. Kanske skulle de ha talat ännu mer slovakiska om det inte varit för Peter och mig? Libuša är lärare och Deta ekonom. Jag tror att även Františka är ekonom. Hon berättar om en resa till Norge som hon gjort. Libuša har en son eller dotter som bor i Mexico. Det skrattas mycket. Jag får gamla nummer av *Karpatenblatt* samt en bok om karpattyskarnas historia och kultur. Damerna stämmer upp en sång och sjunger den på både slovakiska och tyska. Jag antecknar följande ord: ”Slovensko naše, moja rodná vlast”, ”Unsere Slowakei, mein Heimatlied”. Jag får tillfälle att visa vad jag kan och sjunger melodin till den slovakiska nationalsången, ”Nad Tatrou sa blýska” (Det blixtrar över Tatra). Libuša är förtjust och ger mig en kram.

De zipser-sachsare jag träffar förefaller vara helt integrerade i det slovakiska samhället. Att alla de fyra damerna som deltog i samkvämet på Karpatenblatt har slovakiska förnamn är kanske ingen slump. (Samtliga utom Mária har också slovakiska efternamn: tyder det på att de är gifta med slovakier? Eller är det helt enkelt så att slovakiska namn inte är ovanliga bland zipser-sachsarna?) Jag tror – utan att veta det säkert – att den zipser-tyska identiteten i hög grad handlar om att man vill vårda ett arv. Låt oss göra en jämförelse med siebenbürgen-sachsarna i Rumänien. Theodor Halmen är en siebenbürgen-sachsare som jag träffade i

Sighișoara i Rumänien förra året. Han har valt att stanna kvar i Rumänien trots att flera bröder och båda föräldrarna utvandrat till Tyskland. En av sönerna studerar i Tyskland. För honom betyder Tyskland trygghet: ”Vi älskar Tyskland!” utbrast han en gång. Jag har svårt att tänka mig att någon av de zipser-sachsare jag träffade i Slovakien skulle uttrycka sig så. Kommunismens fall i Tjeckoslovakien innebar att karpattyskarna grundade en förening (KDV) och blev aktiva på olika sätt; kommunismens fall i Rumänien var inledningen på en massutvandring av siebenbürgen-sachsare till Tyskland.

2.2.5 Strážky (Nehre) och Spišská Belá (Zipser Bela)

Strax norr om Poprad, på sträckan Poprad-Stará Ľubovňa, ligger den lilla byn Strážky (tyska: Nehre). Innan jag stiger av tåget i Strážky frågar jag den kvinnliga konduktören om byn Podolínec (tyska: Pudlein) inte långt från Stará Ľubovňa kan vara värd ett besök (byn har ett zipser-förflutet). ”Där är bara zigenare”, svarar hon och ler. Strážky består mest av en samling oansenliga hus men här finns också två riktiga klenoder: ett vackert renässanslott samt en sengotisk kyrka från 1400-talet (Heliga Annas kyrka) med tillhörande klocktorn i renässansstil. Kyrkan, vars inre rymmer många konstskatter, är tyvärr stängd när jag kommer dit.

Slottet och kyrkan ligger mitt emot varandra, på var sin sida om vägen som går genom byn. Från 1500-talet till 1700-talet var slottet i den ungerska familjen Horváth-Stansiths ägo. På 1800-talet övertogs det av en annan ungersk familj, Mednyánszky. Konstnären Ladislav (László) Mednyánszky (1852-1919) var emellanåt bosatt här. Ett syskonbarn till honom, baronessan Margita Czobelová, var slottets sista ägare. När hon dog 1972 tillföll slottet Slovakiska nationalgalleriet. Bakom slottet finns en vacker engelsk park.

En ung man som pratar bra tyska guidar mig runt på slottet. Först besöker vi några salar där det pågår en utställning med verk av Margita Czobelová. Guiden berättar att slottet i Strážky utgjorde ett undantag under kommunisttiden på så vis att det aldrig förstatligades; Czobelová fick behålla det fram till sin död. Den målande baronessan var dock tvungen att anpassa sig till kommunistregimen, vilket kom till uttryck i några av hennes verk. På en tavla kan man se en raket fara fram på himlen över en Stalinskrapa som påminner om kulturhuset i Warszawa.

Under rundvandringen i slottet får jag tillfälle att beundra vackra möbler. På väggarna hänger också en stor mängd målningar av Ladislav Mednyánszky. De talar starkt till mig. De föreställer ofta enkla människor, till exempel målningen som heter ”Ung zigenare”. Färgerna är starka och motiven berättande.

Upprymd av den konst jag fått se tar jag mig till fots till den lilla grannstaden Spišská Belá. Jag går in på den stora kyrkogården som rymmer en stor mängd tyska gravar. Här finns pam-piga monument men också enklare gravstenar; många gravstenar är gamla, andra från senare tid: en viss fru Neupauerová begravdes här 1995. Från kyrkogården ser jag tornet till kyrkan som är helgad åt Antonius Eremiten (slovakiska: Kostol sv. Antona Pustovníka). Dess historia går tillbaka till andra hälften av 1200-talet. Framför kyrkan står ett klocktorn i renässansstil. På det har tre minnestavlor satts upp. På den översta står att läsa: ”Till 700-årsminnet av förlänandet av stadsrättigheter, 1271-1971”. Därunder två skyltar som uppmärksammar 725-respektive 730-årsminnet av det viktiga årtalet. Som så många gånger förr under denna resa finner jag kyrkan låst.

Jag frågar ett par om vägen till järnvägsstationen. Mannen förklarar för mig och undrar sedan glatt var jag kommer från. Han känner till några städer i Sverige. Vid ett annat tillfälle fotograferar jag Helige Antonius kyrka. En man som tror sig ha blivit fotograferad kommer fram och undrar skrattande om jag tagit ett passfoto av honom.

2.2.6 Kežmarok (Käsmark) och Levoča (Leutschau)

Kežmarok är en ljuvlig småstad (antal invånare 2010: 16 552; andel tyskar 1940: 33,9 procent). Rofyllda gator kantade av välskötta låga tvåvåningshus målade i olika färger. Fasaderna uppvisar en stor variation. Staden är liten men rymmer en stor mängd sevärda byggnader och konstskatter.

År 1269 erhöll Kežmarok stadsrättigheter av den ungerske kungen Béla IV. Det var framför allt under hans regeringstid som de tyska kolonistörerna bjöds in för att återbefolka och återuppbygga det av mongolerna härjade landet. Handel och hantverk kom att blomstra i Kežmarok. Staden blev en viktig handelslänk mellan Orienten och Nordeuropa.

I staden finns en borg. Det första skriftliga belägget är från 1463. Efter 1526 hamnade en del av Ungern (nuvarande Slovakien, nordvästra Kroatien samt ett smalt landområde däremellan) under den österrikiske kejsaren, under habsburgarna. Mellan 1579 och 1684 var Kežmarok-borgen i familjen Thökölys ägo. Den siste borgherren ur denna släkt, Imrich Thököly (1657-1705), var inblandad i uppror mot habsburgarna. Enligt devisen ”min fiendes fiende är min vän” samarbetade han med turkarna som år 1683 belägrade Wien innan de fördrevs därifrån. Efter detta framtogs Imrich Thököly borgen 1684. Sina sista år tillbringade han i Turkiet där han dog 1705. Över 200 år senare fördes hans kvarlevor tillbaka till Kežmarok och lades i ett mausoleum vid Nya evangeliska kyrkan. Thököly var en förkämpe för trosfrihet vid en tid då de starkt katolska habsburgarna helst såg att andra trosriktningar förblev utan rättigheter. Kongressen i Sopron 1681, då villkoren för uppförande av evangeliska kyrkor fastslogs (bland annat måste de vara byggda i trä), var en eftergift åt Thököly. Kongressen sammankallades av den österrikiske kejsaren Leopold I.

Kežmarok och Levoča var rivaliserande städer. En konflikt mellan dem varade i över hundra år och orsakades av en tvist om stapelrätt.⁵ En annan konflikt utspelades inom Kežmaroks gränser: mellan borgherrarna och stadens invånare som inte ville uppge sin ställning som kunglig fristad och bli en ”ofri” stad som andra. Den konflikten varade i närmare 250 år – fram till 1702 då staden övertog borgen.

I Kežmarok är många arkitektoniska stilar företrädade. Den sengotiska Heliga korsets kyrka (Kostol sv. Križa) är majestätisk. Vid sidan om kyrkan står ett klocktorn i renässansstil. Det räknas som det äldsta i Slovakien.

Intill Gamla evangeliska kyrkan från 1700-talet som är byggd enligt bestämmelserna från kongressen i Sopron⁶ – det är alltså en träkyrka – ligger det före detta anrika evangeliska lyceet som numera rymmer en av de största historiska samlingarna av skolböcker i Centraleuropa. Inte långt från dessa båda byggnader finner man en nybyggd grekisk-katolsk kyrka samt den mycket intressanta och vackert röda Nya evangeliska kyrkan från 1800-talet. Den ritades av den danskfödde arkitekten Teophil Hansen. Dess stil är starkt eklektisk och uppvisar inte minst orientaliska drag. En vinterdag då solen skiner gör den sig fint mot den blå himlen och Tatraberget i bakgrunden.

I en välsorterad bokhandel ser jag böcker av två svenska författare översatta till slovakiska: Johan Theorin och Henning Mankell. Vilka slovakiska författare hittar man i svenska bokhandlar? Kommer det som hände 2006, då en slovakisk bok (*Boken om kyrkogården* av Samko Tále) kom ut på svenska, någonsin att hända igen?

⁵ Främmande köpmän måste stanna i staden en tid (i Levočas fall upp till 15 dagar) och bjuda ut sina varor innan de fick åka vidare. På så sätt lockades köpare till staden. Invånarna i en stad med stapelrätt fick inkomster genom att erbjuda de gästande handelsmännen husrum och förplägnad.

⁶ Den engelska benämningen på sådana kyrkor är ”articular churches”.

Vi lämnar Kežmarok och beger oss till Levoča. Staden är upptagen på UNESCO:s världsarvslista, och undra på det! Det är Spiš-regionens förnämsta stad. Jag kommer hit med buss från Poprad. På vägen passerade vi den lilla byn Spišský Štvrtok (tyska: Donnersmark; ”Torsdagsmarknaden”) med sin fina gamla kyrka. Levoča har 14 585 invånare (2012).

Från och med 1271 var Levoča centrum i den tyska Zips-regionen. Staden var en kunglig fristad. Under senmedeltiden åtnjöt staden ”stapelrätt” (se fotnot 5). Handeln blomstrade och skapade rikedomar.

När jag tagit mig uppför en backe med låga hus står jag framför den imponerande Gamla minoriterkyrkan (Starý kostol minoritov), även kallad Gymnasiekyrkan (Gymnaziálny kostol) efter det stora gymnasiet som ligger strax intill (Gymnázium Francisciho-Rimavského). Det har ett förflutet som evangeliskt gymnasium och lyceum.

Jag går på smala gator kantade av gamla hus, enkla och fulla av atmosfär. Enkelheten tar dock slut när jag kommer fram till rådhuset i renässansstil. Strax intill skjuter Jakobskyrkans smäckra torn i höjden (Chrám sv. Jakuba). Det är en av de största gotiska kyrkorna i Slovakien. Den rymmer många konstskatter, framför allt en snidad altartavla av Mäster Pavol från Levoča. Med sina 18,62 meter är det den högsta skulpterade altartavlan i världen. Kyrkan kan beses vid bestämda tider som anges på kyrkporten; biljett köper man i ett hus mittemot. Jag har dock inte tålamod att undersöka saken närmare, vilket jag ångrar efteråt. Platsen där rådhuset och Jakobskyrkan ligger bildar ett rektangulärt kvarter och gatorna kring det kantas av vackra hus. Det är inte kallt men luften är frisk; fasadernas milda färger lyser varmt i skenet från en lågt stående eftermiddagssol.

I närheten av Košická brána (Košice-porten i den bevarade stadsmuren) går jag in i en liten kyrka. En skara äldre personer sitter tätt tillsammans och körläser, nästan sjunger, liturgiska texter. Med jämna mellanrum tystnar församlingen och försångaren tar vid. Orden bildar en tät och klangfull ljudmatta. Jag uppfattar ord ur ”Fader vår”.

Resan tillbaka till Poprad sker med buss till Spišská Nová Ves (tyska: Zipser Neudorf) och därifrån med tåg till Poprad.

2.2.7 Spišské Podhradie (Kirchdrauf), Spišská Kapitula (Zipser Kapitel) och Spišský Hrad (Zipser Burg)

Bussen från Poprad stannar vid kyrkan i Spišské Podhradie. Det är söndag förmiddag. Genast får jag syn på den väldiga borgruinen Spišský Hrad (Spiš-borgen) där den ruvar högt ovanför staden. Jag går in i kyrkan och sätter mig i en bänk. Återigen hör jag det där mellantinget mellan tal och sång. Kyrkan fylls på och snart är den alldeles full. Prästen och korgossarna visar sig framme vid altaret. Jag står en stund vid kyrkporten innan jag går ut. Några föräldrar med barnvagnar står och pratar utanför kyrkan.

Spišské Podhradie, Spišský Hrad, Spišská Kapitula och kyrkan Žehra finns med på UNESCO:s världsarvslista.

Det Spišský hrad vi ser i dag började byggas under första hälften av 1200-talet som ett försvar mot tataranfall österifrån. Palatset i romansk stil stod färdigt 1249 och fästningen 1270. Efter det att den ungerske stormannen Máté Csáks arméer tillfogat borgen svåra skador byggdes Spišský hrad om i gotisk stil samt utvidgades. Tillbyggnader skedde på 1400-talet och reparationer utfördes på 1600- och 1700-talen. Borgen fungerade som garnison fram till 1780, då den drabbades av en katastrofal brand. Därefter övergavs borgen och den fick förfalla. I dag är det en ruin men några rum är relativt intakta och hyser ett museum (stängt decembermars).

Jag vandrar upp mot borgen. På vägen dit går jag förbi några romska killar. En av dem har en cigarett i munnen och en skyffel i handen. Jag frågar om detta är vägen upp till borgen. Ja, svarar de och jag går vidare. Snart kommer jag till en kyrkogård och jag tar mig en titt på den. Plötsligt dyker de tre romska tonårskillarna upp. Vi börjar prata. Några yngre romska barn kommer också. En av dem har bara en tunn tröja på sig och jag undrar om han inte fryser. Småbarnen schasas dock bort av de äldre killarna. En av dem berättar att han är från Ostrava och på besök i Spišské Podhradie. De följer mig en bit på vägen upp till borgen. Killen som röker berättar att han rökt sedan han var tolv och undrar om jag inte kan ge honom fem euro så att han kan köpa cigaretter. Jag svarar bestämt nej på det och han ber en gång till. Plötsligt blir de tre killarna stående men jag går vidare. Jag ser mig om och vinkar åt dem. De återvänder till byn.

Solen tittar fram emellanåt denna dag. Över ängarna ligger ett lätt snöpuder. Utsikten över Spišské Podhradie och Spišská Kapitula, som ligger på en kulle på andra sidan byn, är vidsträckt. Det är tyst och stilla. Jag kommer upp till den väldiga borgruinen och närmar mig en järnport. En argstint hund skäller där bakom så jag svänger omedelbart på klacken. En skylt visar vägen till Žehra och dess kyrka men det är rätt långt dit så jag återvänder ner till byn.

Jag vandrar uppför kullen där Spišská Kapitula ligger. Också härifrån är utsikten storslagen. Blicken dras hela tiden mot borgen. Det muromgärdade Spišská Kapitula utgörs av en samling kyrkliga byggnader, till exempel biskopspalatset, samt katedralen Sv. Martin (Helige Martin) som började byggas 1285. Spišská Kapitula var ursprungligen befast men de centrala befästningsverken togs bort på 1700-talet. Spišská Kapitula var zipser-sachsarnas kyrkliga centrum.

När jag är tillbaka nere i byn ser jag en skylt till synagogan och går dit. Den ligger i utkanten av byns centrum och husen här är rätt slitna. Synagogan är liten och gul. Och låst.

Jag står på hållplatsen och väntar på en buss som kan ta mig till Poprad. Mörkret sänker sig över staden och dess slitna och dystra hus. Gatan framför mig ligger nästan öde. Lättad stiger jag ombord på bussen när den kommer.

Kvällen tillbringas jag på vandrarhemmet. Nästa dag ska jag påbörja hemresan. Spišská Sobota (tyska: Georgenberg), tidigare en by och numera en mycket pittoresk del av Poprad, får stryka på foten. Det är dags att packa.

Avslutning

Under min resa återsåg jag några platser som jag besökte under en tågluffning i dåvarande *Tjeckiska och slovakiska federativa republiken* sommaren 1990: Banská Bystrica, Levoča, Tatrabergen, Spišské Podhradie och Spišský hrad. Jag var tjugofyra år gammal. Den gången reste jag genom hela landet – från Karlovy Vary i väster till Košice i öster. Till Karlovy Vary kom jag med tåg från Leipzig (där jag hade varit drygt ett år tidigare, våren 1989, tillsammans med andra tyskstudierande vid Lunds universitet). I Prag såg jag en nyligen rest staty av Tomáš G. Masaryk vid nedre ändan av Václavsplatsen. Längs Na Příkopě hade man satt upp stora affischer på kommunistledare i Östeuropa – bearbetningen av de 41 åren av kommunistiskt styre var i full gång. *Då* hade Havel varit president i ett halvår – *nu* såg jag ljusen som människor ställt ut för att hedra honom. *Då* stannade jag till i Berlin på hemvägen och gick på den före detta ”dödsremsan” mellan två tyska stater. *Nu* passerade jag Berlin nattetid, ett Berlin där unga människor, vissa av dem redan föräldrar, aldrig upplevt stadens delning. Tempus fugit.

Källor:

Pöss, Ondrej: *Dejiny a kultúra karpatských Nemcov/Geschichte und Kultur der Karpatendeutschen*, Slowakisches Nationalmuseum – Museum der Kultur der Karpatendeutschen, Bratislava, 2007

www.kdv.sk/artikel_die_zips.html

Chmeľnica/Hopgarten (bok utgiven av byn Chmeľnica 2007; ISBN 80-968450-8-X)

Banská Štiavnica 7 x 7 (bok utgiven av Spoločnosť Hermann Armin 2010; ISBN 978-80-970421-9-6)

<http://www.banskastiavnica.sk/navstevnik/banicke-dedicstvo-a-historia/pamiatky/kostol-sv-katariny-1.html>

<http://www.banskastiavnica.sk/navstevnik/banicke-dedicstvo-a-historia/pamiatky/evanjelicky-kostol.html>

<http://www.banskastiavnica.sk/navstevnik/banicke-dedicstvo-a-historia/pamiatky/namestie-svatej-trojice.html>

<http://www.banskastiavnica.sk/navstevnik/banicke-dedicstvo-a-historia/pamiatky/kalvaria.html>

<http://www.muzeum.sk/default.php?obj=muzeum&ix=ssm>

<http://www.poprad.sk/demografia.phtml?id3=865>

<http://www.gelnica.sk/obyvatelstvo.phtml?id3=7499>

<http://www.topky.sk/cl/10/1294944/Co-odkryla-tragedia-v-Huncovciach--V-styroch-chatrciach-zilo-49-ludi->

<http://www.muzeum.sk/?obj=galeria&ix=sngks>

<http://www.kezmarok.sk/obcan/>

http://www.kezmarok.com/?Hist%F3ria_Ke%9Emarku:Mestsk%E9_privil%E9gi%E1

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/592737/Imre-Thokoly>

<http://www.kezmarok.net/sk/historia-mesta/item/31-historia-mesta-kezmarok>

<http://www.kezmarok.net/sk/historicke-pamiatky>

<http://living.spectator.sme.sk/slovakia/presov-region/kezmarok>

<http://whc.unesco.org/en/list/620>

